

TANRI'NIN VARLIĞINA KANIT OLARAK İLERİ SÜRÜLEN DİNİ TECRÜBE DELİLİNDE MİSTİK TECRÜBELERİN YERİ

Aysel TAN¹

Özet

Bu makalenin amacı, Tanrı'nın varlığına delil olarak gösterilen dini tecrübenin ne olduğunu ortaya koymak ve dini tecrübe sınıflamasına göre mistik tecrübelerin yerini belirlemektir. Mistik tecrübelerin, yeri belirlendiği zaman 'din dışı' bazı tecrübelerin 'dini' kabul edilmesinin önüne geçilmiş olacaktır. Böylece teistik dinlerin tek Tanrı merkezli tevhid mesajı daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Bunu ispatlamak için günümüzde en son yapılan beyin çalışmaları dikkate alınmış ve değerlendirmeler o yönde yapılmıştır. Sağ ve sol olmak üzere iki yarım küreye ayrılan beyin farklı fonksiyonları vardır. Sağ beyin duygusal, sezgisel ve sentezci iken sol beyin yarım küresi ise sayısal/sözel işlem yapar, mantıksal ve analizcidir. Fakat mistik tecrübelerde sadece sağ beyin fonksiyonları önemsenir fakat sol beyin fonksiyonlarına önem verilmez. Fakat teistik dini tecrübelerde sağ ve sol beyin fonksiyonlarının ikisi de önemlidir. Sonuç olarak mistik tecrübe sadece sağ beyni ön planda tuttuğu ve sol beyin fonksiyonunu iptal etmeye çalıştığı için teistik bir delil olarak kabul edilmesi mümkün görünmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Dini tecrübe, mistik tecrübe, birlik, vuslat, tevhit.

THE PLACE OF MYSTICAL EXPERIENCES IN THE ARGUMENT OF RELIGIOUS EXPERIENCE AS AN EVIDENCE FOR THE EXISTENCE OF GOD

Abstract

The criticism of the theist arguments for the existence of God by philosophers like Spinoza, Hume and Kant has led religious thinkers to new searches. One of these is the argument of religious experience. Religious experience is classified according to its ways of occurrence. It needs to be criticised whether mystic experience, which is included under this classification, should be taken as 'religious' or not. This is because many claims of mystic thought, which can be found in any religious tradition in different disguises, do not comply with theistic religions' understanding of religion, morals and God. Whereas the mystic thought argues for union with the God, this is out of question in the theistic understanding of religion. The duality, that is; the separateness of God and man, that they cannot unite, the impossibility of man to become a God are often repeated in the sacred texts and the oneness of God is the main theme being taught to mankind. For this reason, the teachings of mystic thought should not be included in 'religious experience'.

Keywords: Religious experience, mystic experience, oneness, union, oneness of God.

¹ Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ayseltan@gmail.com

GİRİŞ

Dinî tecrübelerin din felsefesinde teistik bir delil olarak kabul edilmesi Aydınlanma dönemi filozoflarıyla başlayan yeni bir olgudur. Bu dönemde bilimsel veriler ve deney önemli olduğu ve her şeye bilimsel bir bakışla yaklaşıldığı için din de bu bakış açısından nasibini almıştır. Din, her ne kadar bir ‘inanç meselesi’ olarak değerlendirilip araştırma konusu olmayacağı düşünülse de dine bilimsel yaklaşan ve bir deney konusu yapan bilim adamları vardır. Bunlardan biri William James (1842-1910)’tir. James’e göre dinin toplumsal, bireysel, kurumsal ve tecrübî bazı ‘gözlemlenebilir’ özellikleri vardır ve gözlemlenebilir olan her şey bilimsel araştırmaya dahil edilebilir, deney konusu olabilir. Böylece James dinî tecrübe araştırmalarına öncülük etmiş Pragmatist bir düşünür olarak yaşadığı topluma faydalı olduğunu düşündüğü dinî inancı, ritüeli, davranış ve öğretileri bilimsel araştırma konusu olarak ele almış ve dinle ilgili deneyler yapmıştır.² Ona göre din, gündelik hayat içinde yaşanan bazı tecrübe biçimlerinden oluşur ve dinin gündelik uygulamaları somut gerçekliğe uyabilir. Yine ona göre, dinin pratik yönünü oluşturan dinî tecrübelerin, Tanrısal değil tamamen *doğal nedenleri* vardır ve bunların doğal yollarla açıklaması yapılabilir.³ Fakat James, din ve kültürden bağımsız olarak her türlü tecrübeyi, dinî ve mistik tecrübe ayırmaksızın incelemiştir. Teistik dinin peygamberlerinin tecrübelerini, Brahman’ın tecrübesini, ritüelleri, ibadetleri, bazı Şamanik uygulamaları, falları, medyumları, uyuşturucu tecrübelerini araştırmıştır.⁴ Ve bu tecrübeleri çeşitli yönleriyle ele almıştır. Nörofizyolojik, psikiyatrik açıklamalar yaptığı gibi buna ilave olarak uyuşturucuyla yaşanan mistik tecrübeleri de incelemiştir. Onun bu yöntemi karşımıza üç sorun çıkarmaktadır:

1) Dinî ve mistik tecrübe arasında bir ayırım var mıdır, yoksa bunlar birbirinin aynı mıdır?

2) Din mi daha kapsamlıdır ve din, mistik tecrübeleri içine alır mı? Yoksa mistik tecrübe mi daha kapsamlıdır din, mistik tecrübelerin içinde bir bölüm müdür?⁵

3) Mistik tecrübeler ile dini nitelikli peygamberlik tecrübesinin doğruluğu nasıl ispatlanabilir, nesnel ve gerçek olduğu nasıl ortaya konulabilir?

Dinî tecrübe üzerine yazılan çalışmalara bakıldığında James gibi düşünen düşünürlerin dini tecrübe ve mistik tecrübe ayırımı yapmadıklarını bunları sadece bir ‘tecrübe’ türü olarak ele aldıkları görülmektedir. Fakat bu çalışmada teistik kültüre ait dini tecrübelerin, mistik tecrübelerden bir farkı olduğu üzerinde durulmuş ve bu fark hem ‘dinin’ iddialarıyla hem de din ile çelişen mistik iddialarla ortaya konulduğu gibi aynı zamanda beynin biyolojik yapısı dikkat alınarak mistik tecrübelerin sadece duyguya dayalı olduğu, akıl ve mantıktan yoksun olduğu için ‘dini’ kabul edilmemesi gerektiği ispatlanmıştır.

² “William James maddesi”: https://en.wikipedia.org/wiki/William_James. (Erişim tarihi: 01.07.2019).

³ Abdülâtilif Tüzer, *Dinî Tecrübe ve Mistisizm*, Dergâh Yay., I. Baskı, İstanbul, 2006, s. 214.

⁴ William James, *The Varieties of Religious Experience*, The Pennsylvania State University, A Penn State Electronic Classics Series P., 2002, USA, s. 69, 109, 136, 196, 300, 327, 354, 362, 431.

⁵ Bazı düşünürler dini tecrübelerin daha geniş olduğunu, mistik tecrübelerin dini tecrübelerin içine dâhil edilmesi gerektiğini söylerken, bazıları ise tam tersine mistik tecrübelerin daha geniş olduğunu ve dini tecrübelerin mistik tecrübelerin bir bölümünü oluşturduğunu iddia etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tüzer, *age*, s. 97.

“Mistik” kelimesinin sözlük anlamı gizemli demektir.⁶ Mistisizm, bütün kültürlerde ortaya çıkan duygusal ve tecrübî akımlardır. Bu tür tecrübeleri yaşadığını iddia eden mistikler o kültüre ait dinî geleneğin ritüellerini, şeklini, yapısını ve öğretisini taklit ederler ve yaşadıkları tecrübeleri, sanki o dinin bir emri veya öğretisi gibi insanlara anlatırlar. Mistikler yazdıkları eserlerde genellikle içinde buldukları dinî kültürün kavramlarını kullanırlar ve bu kavramları çoğu kez yeniden tanımlar, içeriğinde değişiklik yaparlar. Mistikler, dinî öğretilerde birkaç yönden değişikliğe gitmiş ve eski kavramları kullanarak yeni bir din anlayışı ortaya koymaya çalışmıştır.

Yeni din anlayışı teistik dinlerin temel öğretisi ve akidesinde kökten değişiklik yapan bir yenileme çalışmasıdır ve bu yenilik tecrübelerine dayanan bilgi ile olmaktadır. Peki tecrübeye dayalı ‘bilgi’ yeni bir din ortaya koyabilme gücüne sahip midir? Burada teistik dinlerin ve mistik öğretilerin iddiaları belli bir sınıflandırmaya tabi tutulursa elbette aradaki fark ortaya çıkacaktır.

Dini tecrübe ve mistik tecrübe ile ilgili yapılan çalışmalarda bu ikisinin birbiriyle aynı olduğu ve aynı kökten geldiği iddiaları olmakla birlikte⁷ bu iddiaları reddedip dini ve mistik tecrübelerin farklı olduğu böylece ikisi arasında kesin bir ayırım olduğu gösterilecektir. Bu da bu çalışmayı daha önce yapılmış çalışmalardan ayıran temel husustur.

Dinî Tecrübelerin Sınıflandırılması

Dini tecrübe ile mistik tecrübeler arasındaki farkın ortaya konması ve ne tür tecrübelerle ‘dinî’, ne tür tecrübelerle de ‘mistik’ denileceği hakkında fikir vermesi açısından bir sınıflama yapılması gerekmektedir. Dinî/mistik tecrübe tanımında kullanılan örneklerden yola çıkarak bir sınıflama yapılmaya çalışılmıştır. Tanrı'nın varlığına bir delil olarak ileri sürülen dinî tecrübelerin içinde mistik tecrübelerin yerinin anlaşılması için dinî tecrübeleri meydana getiren etmenlerin neler olduğu dikkate alınmalıdır.

Dinî tecrübeler ele alınırken genellikle peygamberler ve peygamberlerin ‘dinî tecrübeleri’ temel alınmakta ve bu tecrübelerde merkezi bir noktayı oluşturmaktadır. Peygamberlerin ‘vahiy’ tecrübesi ve mucizeleri genellikle Tanrı'nın varlığını delillendirme noktasında ön plana çıkmaktadır. Vahiy ve mucizenin başlı başına dinî tecrübe delili olarak önemi ortadadır. Teistik dinî geleneklerde sadece peygamberin yaşadığı iddia edilen ‘vahiy’ ve ‘mucize’ tecrübesinin farklı zamanlarda farklı bireyler tarafından yaşandığı iddiası doğru mudur?

Yüzyıllar boyu teistik dini gelenekte ortaya çıkan, teistik dinin kavramlarıyla ifade edildiği için ‘dinî’ olduğu varsayılan ve o nedenle de ‘dinî tecrübe’ olarak kabul edilen bir peygamberin vahiy ve mucize tecrübesi olmadığı halde peygamberin özelliğini taşıdığı söylenen bir velinin/azizin/pirin ilham yoluyla veya keramet göstererek olgusal ve gözlemlenebilir tecrübeler yaşadığı iddiaları vardır.⁸ İslam kültüründe mutasavvıflar (Yahudilikte Kabalizm,

⁶ <http://www.tdk.gov.tr> “mistik” kelimesi, (Erişim: 06.06.2019).

⁷ Daniel Goleman, *Duygusal Zekâ*, (Çev.: Banu Seçkin Yüksel), Varlık Yay., 25. Baskı, İstanbul, 2004, s. 366.

⁸ Cafer Sadık Yaran, *Dinî Tecrübe ve Meûnet*, Rağbet Yay., İstanbul, 2009, s. 67; İbn Haldun'da kerameti kabul etmekte ve bunu mukaddime tartışmaktadır. İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Turan Dursun), 1.cilt, Onur Yay., Tarihsiz, s. 246-248.

Hasidilik, Sabetaycılık, Hıristiyanlıkta Gnostikler, Quakerlar) bu ve benzeri iddialarda bulunmuşlardır. Bu tür tecrübelerin ‘dini’ kabul edilip edilmeyeceği dikkate alınması gerekli hususlardır.

Teistik dinlerde yaşandığı varsayılan ve kutsal kitaplarda da yeri olan rüya tecrübeleri⁹ dinî tecrübelerle dahil edilmekte ve rüya tecrübeleriyle peygamberlerin ‘vahiy’ aldığı söylenmektedir. Vahiy alma yollarından biri olarak rüya tecrübesi teistik dinlerde öne çıkmaktadır. O nedenle mistik tecrübe yaşayanlar da rüya tecrübelerine çok önem vermiş rüyayı ‘Tanrı ile birleşme (vahdet/vuslat)’¹⁰olarak görmüş ve rüya ile ‘gönül vahyi’ ve bilgi alabileceklerini iddia etmişlerdir. Rüya, bilgi alma yolu olarak kabul edilmektedir. Bütün mistikler peygamberlerin yöntemini takip ederek ‘kitap okumadan, yazmadan, araştırma yapmadan’ doğrudan Tanrı ile iletişime geçerek ‘vahiy’ alabileceklerini düşünmektedirler. Bu anlayışın kökeni sadece teistik dinlerin peygamberlik anlayışına dayanmamakta aynı zamanda Yunan felsefesinin mistik düşünce iddialarına da dayanmaktadır. Özellikle Platon ve Yeni Platoncu felsefe “akıl” merkezli bilgi anlayışında akli başlı başına bir bilgi kaynağı olarak görmüştür ve duyular ‘maddi’ olanla sınırlı olduğu ve sadece görünüşler alemi hakkında bilgi verdiği için ‘güvenilmez’dir. Oysa akıl ‘ilahi’ niteliktedir o nedenle ‘duyu bilgisine bağlı olmaksızın’ bilgi elde etme gücüne sahiptir. Akıl, aşk tecrübesine doğru yol alır çünkü aklın da bilme gücü kısıtlıdır. Yeni Platoncu felsefenin kurucusu olan Plotinus’a göre Bir’in bilgisi ancak *aşk tecrübesiyle* elde edilebilir.¹¹Bu öğreti Yahudiliği ve Hıristiyanlığı etkilemiştir. Gnostiklerde de benzer düşüncelerle karşılaşmak mümkündür.¹²

Deneyi dışlayan, bilimselliği ikinci plana iten bu mistik felsefe öğretilerini izlerini Farabi, İbn Sina gibi filozoflarda İhvan-ı Safa gibi gruplarda görmek mümkündür. Fakat bu düşünürler her ne kadar bu mistik öğretilerden etkilenseler bile tam anlamıyla bu mistik öğretileri dini kılıfa sokmamışlardır. Mistisizmi ‘dini’ kılıfa sokma işi Gazali ile başlayıp Şihabettin Sühreverdi ve İbni Arabi ile devam etmiş, Mevlana Celaleddin Rumi, Yunus Emre gibi şiirlerle halka yayılmış ve geniş kitlelerce benimsenmesinin yolu açılmıştır. Böylece görünüşte teistik dinin kavramları olduğu için dinin öğretisi zannedilen ama kavramların içeriği değiştiği ve mistik felsefenin argümanlarıyla yeniden tanımlandığı için mistisizm olan bir din anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu mistik tanımlı din anlayışında ‘duygu’ ön plana geçmiş, ‘akıl’ ve ‘mantık’ dinin alanından tamamen çıkarılmaya çalışılmıştır. Okumaya, yazmaya, akla, akıl yürütmeye, düşünmeye önem veren peygamberin ‘vahiy’ tecrübesinin yerine artık ‘sezgi/ilham/keşf’ tecrübeleri geçmiştir. Bilgi artık okuma, yazma, araştırma ve deney ile elde edilen entelektüel bir çaba değil, mistik tecrübe ile elde edilen bir duygu durumudur. (Aşk)

Peygamberleri ve onların özel konumunu bir yana bırakacak olursak, teistik dini kültürler sıradan insanlardan ‘ibadet ve bazı dinî ritüeller’ dışında herhangi bir eylemi dini tecrübe olarak kabul etmemektedir. Bu anlamda insanların günlük yaşamlarında ‘dini’ olarak yorumlanan Tanrı’nın yardımı/inayeti, kötülerin cezalandırılması, iyiliğin ödüllendirilmesi gibi

⁹ İbrahim peygamberin rüyası için bkz: Saffat Suresi, 102.ayet, Yusuf peygamberin rüyası: Yusuf Suresi 4.ayet.

¹⁰ Örneğin mistik Mevlana, vahdeti uyku olarak tanımlamış ve uyumaya ise vahdete çekilmek demiştir. Esin Çelebi Bayru vd., *Yüzyıllar Boyu Mevlana ve Mevlevilik*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.,1. Baskı, İstanbul, 2008, s. 432.

¹¹ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefesi Tarihi 5*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, s. 193, 194.

¹² Arslan, *age*, s. 35.

tecrübeler ve dinin emrettiği dua, ibadet, kurban, hac gibi faaliyetler dini tecrübe kapsamına alınabilir. Bu anlamda teistik dinlerin tecrübelerini üçe ayırmak mümkün olur:

1)Kutsal kitapta anlatılan bazı seçilmiş insanların yani peygamberlerin vahiy ve mucize tecrübeleri, dinî tecrübe olarak kabul edilir. Fakat bu tecrübeleri herkesin yaşamasının mümkün olmadığı ifade edilir.

2)Kutsal kitapta emredilen ve peygamberlerin uygulayıp insanlara öğrettiği ibadet ve dinî ritüeller. (Namaz, zekat, hac, kurban, sadaka, vb. tecrübeler dini tecrübe olarak kabul edilebilir.)

3)Sıradan insanların yaşadığı bazı olaylara 'dinî' anlam yüklemesi nedeniyle dini tecrübe kabul edilebilecek tecrübeler de vardır. İnananların, Tanrı'nın iyileri ödüllendirdiği, kötülerini cezalandırdığı, duanın kabul olduğunu düşünmesi, başından geçen olayları zaman zaman 'mucizevi' olarak nitelendirmesi nedeniyle bu olaylar da dini tecrübe olarak kabul edilebilir.¹³

Teistik dinlerin dini tecrübelerini 'mistik' boyuta taşıyıp dine ve dinin öğretilerine mistik anlamlar yükleyen mutasavvıfların/kabalistlerin/gnostiklerin anlattığı tecrübeler vardır. Teistik dinlerin bu üç tecrübe biçimine karşılık gelecek şekilde onlar da üç farklı mistik tecrübeyi insanlara öğretmeye çalışmışlardır.

1)Sezgi/Keşf/İlhamla tıpkı peygamberin vahiy aldığı gibi Tanrı'dan bilgi alabileceklerini iddia ederler ve bu yolla yazdıkları eserlerin kutsal kitap olarak kabul edilmesini isterler. Peygamberin mucizesine karşı veli/pir/abdalın kerametleri geçer ve aynı işlevi görerek yeni mistik din yorumuna mürit kazandırma işlevini görür.

2)Teistik dinlerin emrettiği ibadet ve dini ritüellerin 'avam'a yönelik olduğunu, o ibadetleri 'taklit' dinine mensup olan insanların yaptığını söyleyerek 'gönül vahyi' olarak yazdıkları kitaplarda yeni ibadet ve ritüel tanımları yaparlar. Zikir, riyazet, sema ayini, müzik, uyuşturucu tecrübeleri mistiklerin ibadet ve ritüel olarak kabul ettikleri tecrübe biçimleridir.

3)Sıradan insanlar mistik tecrübeler söz konusu olduğunda hemen hemen her olaya 'dini/mistik' bir anlam yüklerler ve her olayı bu 'duygusal/mistik' gözle değerlendirirler. Mistik düşünce biçiminde duygu ön planda olduğu ve akıl-mantık pek önemsenmediği için evreni ve evrenin düzenini de bu duygusal eğilimle yorumlarlar. Evrende 'doğa yasaları' yerine sadece 'Tanrı'nın yasaları' olduğunu söyler olayları sebep-sonuç ilişkisi içinde düşünmez, 'tek fail Allah'tır inancını tüm varlık anlayışında önde tutarlar. Çünkü mistik düşüncede sevgi, aşk gibi duygular önemsenmektedir. Aşk'ın olduğu bir evrende her şey aşkla olmakta, aşktan doğmakta ve aşka sona ermektedir. Bu yönüyle mistikler tıpkı sezgisel dönemdeki bir çocuğun akıl yürütmesine benzer bir duygusal mantıkla olayları yorumlamaktadırlar.¹⁴

¹³Yaran, *age*, s. 77, 92, 136.

¹⁴ Mistiklerde duygusal mantığın oluşumu ve işleyiş özelliklerini ele alan daha ayrıntılı bilgi için: Aysel Tan, "Mevlana'da Dini Tecrübe", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D.*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017, s. 40-48.

Willian T. Stace'in, bütün dini/mistik tecrübelerde bulunduğu için 'çekirdek tecrübe' olarak ifade ettiği 'birlik tecrübesi' vardır.¹⁵ Teistik dinlerde Tanrı'nın 'bir' olması meselesi Tanrı ile insanların iddia ettiği diğer tanrılar (putlar, bazı kutsal sayılan objeler ve kral-tanrı/ilah) arasında bir kıyaslama iken¹⁶ mistik tecrübelerde Tanrı'nın bir olması meselesi bir varlık felsefesi haline dönmüştür.¹⁷ Tanrı dışında varlık olmadığı kabul edilmeye başlanmış ve mistik zihniyet bu şekilde teistik dinlerin tevhid anlayışını değiştirmiştir. Onlar tevhid tanımı Tanrı ile insanın 'bir ve aynı' olduğu (fena durumu) , bütün varlığın –Tanrı'nın bir görünüşü olması nedeniyle- Tanrı olduğu gibi bir inanışa yol açmıştır. Mistik tecrübelerde ana tema genellikle Tanrı ile 'doğrudan ve aracısız olarak birleşme yaşantısı'¹⁸ olarak anlatılmakta, Tanrı'nın insanın varlığına bir bütün olarak nüfuz etmesi (veya hulul) duygusundan oluştuğu söylenmektedir. Fakat teistik dinlerde böyle bir birleşme söz konusu değildir. Bu birlik veya birleşme iddialarına Kur'an şiddetle karşı çıkmıştır. Bu bağlamda sadece mistik kültürlerin iddialarını değil aynı zamanda mistik düşüncenin etkisinde kaldığı için Yahudilik ve Hıristiyanlığın iddialarını da reddetmiştir. İsa ve Uzeyir peygamberin sadece bir insan olduğu vurgusu, Tanrı'dan başka bir varlığa Tanrılık atfedilmemesi gerektiği sürekli vurgulanmış ve tevhid düşüncesi zihinlere iyice yerleştirilmeye çalışılmıştır. Tevhid, mutasavvıf mistiklerde olduğu gibi 'Tanrı ile birleşme'yi ifade eden bir 'Bir'lik değil, Tanrı'dan başka ilah olmadığını ve Tanrı ile insanın ayrı olduğunu söyleyen ikiliği esas almaktadır. Bu anlamda Yahudilikte Kabalizm, Hasidilik, Sabetaycılık gibi gelenekler, Hıristiyanlıkta Gnostisizm, Quakerlar ve İslam kültüründe mutasavvıflar mistik tecrübelerinin doğruluğunu savunmalarını teistik dinler reddeder. Hallac-ı Mansur 'ene'l-Hak (Ben Tanrı'yım)' iddiası¹⁹, Mevlana Celaleddin Rumi'nin "Allahlık şerbetinden, ene'l-Hak'lık şarabından herkes kadehle içti, bense küplerle-varillerle içtim"²⁰ ifadesi, Beyazıd-ı Bistami'nin "Cübbemin içindeki Allah'tan başkası değildir"²¹ gibi mistik tecrübe iddialarının 'dinî' tecrübeye dâhil olması mümkün görünmemektedir. Çünkü dinin ana mesajıyla yani tevhid düşüncesiyle uyuşmamaktadır. Bu mistik zihniyet olaylara duygusal bakmanın sonucu olarak gelişmektedir. Bu duygusal bakışı tetikleyen birçok olay vardır.²²

¹⁵ Walter T. Stace, *Mistisizm ve Felsefe*, (Çev. Abdüllatif Tüzer), İnsan Yay., 2004, s. 33, 66, 82.

¹⁶ İslam'da tevhid anlayışı 'La ilahe illallah' sözü ile ifade edilir.

¹⁷ Mistik düşüncede tevhid anlayışı 'La mevcude illah hu' sözü ile ifade edilmeye başlanmıştır.

¹⁸ Stace, *age*, s. 111.

¹⁹ Hallac-ı Mansur, *Hallac-ı Mansur ve Eseri (Kitâb'üt-Tavâsin)*, (Çev. Yaşar Nuri Öztürk), Tercüman Yay.,1976, s. 127.

²⁰ Mevlana Celaleddin Rumi, *Divan (7972. Gazel)*, (Çev. Abdülbaki Gölpınarlı), İnkılap ve Aka Yay., İstanbul, 1974, s. 600.

²¹ <https://sorularlailamiyet.com/bayezid-i-bistaminin-kendimi-tenzih-ederim-sozunu-nasil-degerlendirmeliyiz> (Erişim: 15.06.2019).

²² 1) İlk olarak din yorumunda rasyonel tarafın göz ardı edilerek, sadece metafizik tarafına odaklanılması sonucu insanlar mistik düşünceye kayabiliyorlar. Dünya mistikleri ve özde İslam tasavvufçuları buna örnek verilebilir. Böylece kural koyan, aklın ve mantığın ilkelerini yok saymayan teistik dinin vahiy tecrübesi ile mistik dinî tecrübeler arasındaki fark bu noktada ortaya çıkar. Teistik dinlerde vahiy türü dinî tecrübeler akli yok saymayan, mantığı köreltmeyen, kurallara dayalı bir din ön görünürken; mistik tecrübeler tamamen duygulara dayalı olarak gelişir, kuralsız, mantıksız ve akıl dışıdır, dolayısıyla gerçek dışı bir dünya yaratırlar.

2) İnsanların başına gelen felaketler, hastalıklar, savaşlar, acılar insanların zihinsel gerilemelerine neden olup onları mistik yapıyor. Savaş zamanı Fransa'da bu tür delilik ve mistik tecrübe vakalarına rastlanmıştır.

3) Yapay uyarıcılarla, uyuşturucu, alkol veya bağımlılık yapan maddelerle de insanlar geçici mistik tecrübeler yaşamaktadırlar.

4) Zihinsel rahatsızlıklar, şizofren, manik depresif... vb. bozukluklar da insanların gerçeklik algısını bozarak mistik yapabilmektedir.

Böylece kişiler kendi benliğinde hiçliği yaşadıklarını (fena) düşünerek Tanrı ile birleştiklerini (vusul, vahdet, hulul...vs.) iddia etmişlerdir.

Bazı mistik tecrübeler sadece felsefi/zihinsel nedenlerle açıklanamaz, dış etkenler de mistik tecrübenin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Örneğin insan biyolojisine etki eden bazı kimyasal maddeler (uyuşturucu ve türevleri, LSD, haşhaş, eroin..vs.) insanların geçici mistik deneyim yaşamasına neden olur. Bazılar bu tür tecrübelerin dinî/mistik görünümü olduğunu iddia etmiştir.²³Bu tür tecrübeler bireylerde geçici bazı olumlu etkiler bıraksa bile genellikle olumsuz kabul edilmekte ve 'alt düzey mistik tecrübe' olarak ifade edilmektedir.²⁴ Teistik dinlerde ise bu tür maddelerin kullanımı yasak olduğu için dışardan bir müdahale ile meydana gelen bu tür tecrübelerin dini tecrübe olarak kabul edilmesi mümkün görünmemektedir.

Açlık, savaş, kaos ortamı, doğal felaketler, şiddetli hastalıklar ve salgınlar gibi nedenler bireyin çeşitli zihni bunalımlar geçirip bir çeşit mistik tecrübe yaşamasına neden olur. Bu tip tecrübeler bazı şizofrenlerde olduğu gibi halüsinasyonlar eşlik edebilir.²⁵Teistik dinlerde bu tür tecrübelerin önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Peygamber kıssalarında anlatılan hikayeler bu tür durumlarla karşılaşan insanların olaylarla nasıl başa çıkması gerektiğine dair örnek teşkil etmektedir. Peygamberler her türlü felakete başa çıkmış her durumda 'Tanrı'ya güvenip dayanarak, sabır göstererek, doğru yoldan sapmayarak"²⁶ akıl ve ruh sağlığını korumayı başarmıştır. Tanrı da inananlara bu örnekleri anlatarak aynısını yapmalarını beklemektedir. Böylece inananlar mistik düşünceye kaymayacaktır.

Kutsal kitaplardaki ifadelerle bakıldığında teistik dinlerin bazı emirlerinin duyguya seslendiği (cehennemle korkutmak veya cennetle sevindirmek, ümit, sevgi..vs. gibi) zaman zaman da akla seslenmektedir.²⁷O nedenle dini sadece 'duygu' ile açıklamak ve duygu tecrübesi ile tanımlamak eksik olacaktır. Din bir yönüyle duygusal bağımlılık içermekle birlikte; bilgi, irade, akıl, mantık yürütme gibi insanın üst düzey zihinsel yetilerine de seslenmektedir.²⁸

Rudolf Otto, dini tecrübe ile mistik tecrübe ayırımı yapmıştır. Çünkü o, dinin hem rasyonel olmayan (duygusal) bir tarafının olduğunu böylece insanın rasyonel düşünceye

5) Çocuklar, özellikle de 4-7 yaş grubu olanlar, mistik düşünme eğilimi gösterirler. Hayal ağırlıklı, akli ve mantık yürütmenin az olduğu bir zihinsel yapıları vardır.

6) İlkel kabile mensupları da Levy Bruhl'un ifade ettiği gibi mistik düşünme biçimine sahiptirler.

7) Yaşlılığın getirdiği mental zayıflık da insanı daha duygusal hale getirerek mistik yapabilir.

8) Eğitim yetersizliği, dar ve kısıtlı bir çevrede yaşamak da insanları mistik düşünceye eğimli hale getirmektedir. Ayrıca Piaget'nin söylediği gibi eğer toplum üst düzey düşünen birini (yani soyut işlemlere geçmiş bir bireyi) onaylamıyorsa birey zihinsel anlamda gerileyerek mistik olabilir.

9) Akıl kontrolüne girmemiş duygular, aşk, sevgi, kıskançlık, öfke... vb. duygular da insanları mistik yapabilir.

10) Sadece deneye dayalı bilimsel çalışmalar, insanın aşırı derecede somut düşünme biçimine (tümevarım düşünme biçimine) odaklanmasına neden olur ve somut işlemler döneminde takılı kalır. Böylece üst düzey soyutlama becerileri (tümdengelim düşünme biçimi) gelişmez çünkü soyut düşünme biçimi zihnin 'nesneden ayrı' düşünmesi demektir. Tan, age, s. 47-48.

²³ Ahmet Albayrak, "Dinî Tecrübenin Dışa Vurum Problemi", *Milel ve Nihal*, 2 (2), 2005, s. 65.

²⁴ Abdülatif Tüzer, "Uyuşturucu Tecrübeleri ve Mistisizm" (Psychedellic Experiences and Mysticism) , *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 19, Sayı: 19, Sayı: 3, 2006, s. 525-538.

²⁵ Şizofren (Delilik): Ruhsal bozuklukları, çeşitli obsesyonlar, metafizik, dinsel uğraşlar, korkular tetikleyebilir ve zorlantılarla da nevroz gibi başlayabilir. M.Orhan Öztürk vd., *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları I*, Nobel Yay., 11.Baskı, Ankara, 2011, s. 245-248.

²⁶ Hastalıklarla ve felaketlerle mücadele eden Eyüp peygamberin kıssası: Enbiya, ayet 83-84.

²⁷ Alparslan Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*, İnsan Yay., İstanbul, 1992, s. 131, 132, 137.

²⁸ Recep Kılıç, "Din Öğretimini Temellendirme Problemi", *A.Ü.İ.F.D.* , Cilt: 40, sayı: 1, 1999, s. 217.

saplanıp kalmasını engellediğini, fakat diğer yönüyle de dinin rasyonel bir yönünün olduğunu ve bu rasyonel yön sayesinde dinin mistisizme ve fanatizme feda edilmesine engel olduğunu söylemiştir. Böylece Otto dini tecrübe ile mistik tecrübe ayırımında en önemli kriterin ‘rasyonellik’ ögesi olduğunu ortaya koymuştur.²⁹O zaman dini sadece duygu ve tecrübe ile açıklamak eksik olacaktır, dinin rasyonel bir yönü vardır ve din inananlarına akıllarını kullanmayı, evreni gözlemeyi, okumayı, yazmayı ve araştırmayı tavsiye ettiği için teistik dini gelenekte Tanrı’nın varlığına rasyonel deliller getirilmiştir. Ontolojik delil, teleolojik delil, hudus delili vb. deliller bu amaca yöneliktir.

Mistisizmin Nedenleri

Mistisizmin nedenlerini üç boyutlu ele almak meseleyi değerlendirme açısından önemlidir.

- 1)Dini Nedenler (Dinî inanç)
- 2)Toplumsal (Kültürel) Nedenler
- 3)Bireysel Nedenler

Dinî Nedenler

Dini öğretileri yorumlama biçimi, dini gelenekler, farklı dinlerin mensuplarının din değiştirmesi nedeniyle zamanla eski dinler ve yeni dinler arasında senteze gitmeleri ve böylece yeni bir din yorumuna yol açmaları, tecrübelerin oluşmasında dini nedenlerin etkisini gösterebilir.

Bir tecrübeyi ‘dinî’ kılan şey, tecrübe sahibinin önceden zihninde var olan dinî kavramlar ve inanışlardır.³⁰İnançlar bir tecrübenin ifade edilmesinde ve şekillenmesinde etkilidir. Herhangi bir şeyi tecrübe eden kişi daha önceden bir dinî gelenek içinde büyüdüyse ve dini inancı varsa, tecrübelerini de ‘dinî’ literatüre göre ifade edecektir. Böylece dini olarak ifade edilen tecrübelerin çeşidi, kişilerin dini inancına göre de çeşitlilik gösterecektir. Bu çeşitlilik de farklı kültürlere mensup bireylerin tecrübelerine paralel olarak dinde farklı farklı yorumların yapılmasına, birbirinden farklı Tanrı, ibadet, ritüel..vb. şekillerin ortaya çıkmasına neden olur. Özellikle din değiştirme dönemlerinde Hıristiyanlık, Mecusilik, Hinduizm ve Budizm gibi dinlerden İslam dinine geçişlerde bu dini ve kültürel aktarım yoğun olarak yaşanmaktadır. Bireyler din değiştirdikleri halde eski dini inanç ve kültürlerinden tam kopamadıkları için eski inançlarını yeni dinlerinin kavramlarına göre tanımlayıp eski inanç ve geleneklerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Eski dinlerindeki mistik öğretiler de aynı şekilde yeni dine aktarılmıştır. Hıristiyanlığın adetleri, türbe, mum yakma ..vb. adetler devam ettirilmiş, bayramlar farklı isimlerle yine kutlanmıştır.³¹Bu tür uygulamaların din değiştirmenin yol açtığı travmaları yumuşatıcı bir rolü olmaktadır. Bireyler yeni dine daha kolay adapte olabilmektedir. Fakat bu uyum süreci aynı zamanda dine mistik öğretilerin sızmasının yolunu açmaktadır. Böylece dine

²⁹ Joachim Wach, *Types of Religious Experience*, Chicago: The University of Chicago P., 1972, s. 220-221.

³⁰ Fatma Aslantürk, Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi’ye Göre Dinî Tecrübe, *Erciyes Üniversitesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2010, s. 11.

³¹ Tan, *age*, s. 75.

sızan mistik öğretiler zamanla kültüre dönüşerek dini/mistik tecrübelerin biçimlenmesinde belirleyici rolü oynar.

Toplumsal Nedenler

a)Kültürel Bağlam

Bireyler belli bir kültür içinde dünyaya gelir ve büyürler. Bu kültür aileden yani, anne-babanın dini inançları, yaşayış biçimi ve kültürel özelliklerinden etkilendiği gibi ailenin de nasıl bir toplum içinde bulunduğu, toplumun genel inanç eğilimi, kültürel yapısı dini/mistik tecrübelerin oluşmasında etkili olmaktadır.

Dini/mistik tecrübe ile belli bir toplumun içinde yerleşen toplumsal bağlam birbirinden ayrılamaz.³² Bir tecrübe her ne kadar bireysel olarak görünse bile, kaynağını kendisinden beslendiği toplumda bulur.³³ Dinî/Mistik inanç ve tecrübelerin bir yönü kültürel diğer yönü ise bireysel tecrübeler bakar.³⁴ Bu tür tecrübelerin kültürel boyutunda bazılarına göre tecrübeler öğrenilebilir. İnsanlar dinî/mistik tecrübe yaşamayı öğrenebilir.³⁵ Tecrübelerin oluşmasını hem toplumsal kurumlar belirler hem de bireysel özellikler etkili olur. Toplum/kültür tecrübeler ortam hazırladığı gibi bireyler de tecrübeleriyle toplumu/kültürü belirler ve değiştirir. Bu ikisi karşılıklı birbirini etkiler ve dini/mistik tecrübeler mevcut dini anlayışını değiştirebilir.

b)Dış Koşullar

Toplumda değişikliğe neden tüm nedenler dini/mistik düşünceyi de etkileyebilir. Savaş, kaos, acılar, hastalıklar, doğal felaketler insanların zihinsel anlamda gerilemelerine neden olup onları mistik düşünceye eğilimli hale getirerek mistik tecrübe yaşamalarına yol açabilir. Savaş zamanı Fransa'da bu tür delilik ve mistik tecrübe vakalarına rastlanmıştır.³⁶ Her toplumsal değişim bireylerde zihinsel ve ruhsal değişimlere yol açar.

Bireysel Nedenler

a)Psikolojik Durum

İnsanın duygusal tarafı (sağ beyin yarımküresi) akıldan (sol beyin yarımküresi) daha önce geliştiğini söyleyen psikologlar, duyguların önce gelişmesinin nedeni olarak 'hayatta kalma içgüdü'sü'nü gösterirler. Özellikle korku duygusu insanı harekete geçiren en önemli güdülerden biridir. Öfke, korku, mutluluk, aşk ...vb. duygular insanların duygusal zihnini ifade eder. Duygusal zihin çok hızlı, irade dışı ve çağrışımsal bir mantıkla işlemektedir.³⁷ Duygusal zihni, akılcı zihin kontrol eder, ahlaki frenlemesini yapar.³⁸ Duygular da akıl ve mantığın işleyişine yardımcı olur. Akıl duygu olmadan tam çalışamaz, çünkü insan bedeni duygu yoluyla

³² Margaret M. Poloma, "Dinî Tecrübenin Sosyolojik Bağlamı", (Çev. Mehmet Süheyl Ünal), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: 9, sayı: 1, Samsun, 2009, s. 349.

³³ Poloma, *age*, s. 352.

³⁴ Emir Kuşçu, "Dinî Tecrübenin Otonomluğu Sorunu", *İ.Ü.F.D.*, Güz 2010/1, (2), s. 119, 132.

³⁵ Poloma, *age*, s. 364-367.

³⁶ Neda Armaner, *Psikopatoloji'de Dinî Belirtiler*, Demirbaş Yay., Ankara, 1973, s. 101.

³⁷ Goleman, *age*, s. 362-364.

³⁸ Oytun Erbaş, Aşkın Nörobiyolojisi Konferansı: <https://www.youtube.com/watch?v=P-ZVbuFX2Bk>. (Erişim tarihi: 13.06.2019), 12.10 dak.

beyne mesaj iletir, bu duygular beyinde depolanır ve neyin doğru neyin yanlış olduğuyula ilgili duygusal birikim ile karara varır. Beyninde duygu mekanizması bozulan insanların doğru karar veremedikleri ortaya çıkmıştır.³⁹Eğer bazı insanlarda sadece duygular ön planda olursa mistik düşünmeye eğilimli hale gelebilirler. Örneğin aşık bir insan mantıklı düşünemez veya duygusal olarak altüst olmuş biri ders çalışamaz. Duygular düşünmeyi engeller.⁴⁰

b)Bireysel Tecrübe/Eğitim

Mistik düşünme biçimine yol açan nedenlerden biri de bireylerin kişisel tecrübeleri ve aldığı eğitimin düzeyidir. Burada bireylerin karakter özellikleri, aile yapıları, eğitimin kalitesi mistik düşünme biçimini etkiler. İçe dönük bir karakter, baskıcı bir aile ve yetersiz eğitim insanları mistik yapabilmektedir. Jean Piaget özellikler çocukların zihinsel gelişimleriyle ilgili çalışmalar yapmış bir düşünür olarak fiziksel ve zihinsel gelişimin bazı kritik dönemleri ve gelişim evreleri olduğunu söyler. Bu kritik dönemlerde bireye yardımcı olunmazsa ve bu dönem atlanırsa birey asla o dönemi telafi edememektedir. Örneğin bir bebeğin dik durması ve yürümesi belli bir yaşta öğrenmesi ihmal edilirse daha sonra dik durmayı ve yürümeyi asla öğrenemeyecektir. Tıpkı bunun gibi bireylerde mistik düşünceden yani Piaget'in 4-7 yaş dönemine tekabül eden sembolik-sezgisel (mistik) dönemden somut döneme (7-11 yaş) ve bu dönemden de üst düzey akıl yürütme becerisini gösteren soyut düşünme (11-17 yaş) dönemine ulaşması için bu kritik dönemlerde çocuğa iyi eğitim verilmelidir. Çocuk iyi eğitim alamazsa zihinsel gelişimini tamamlayamaz ve bu nedenle ömür boyu mistik düşünme dönemine (4-7 yaş döneme) takılı kalabilir. Toplum zihinsel anlamda gelişmiş değilse, birey üst düzey düşünme dönemine ulaşsa bile zihinsel anlamda gerileyerek somut veya mistik döneme geriler. Böylece birey fiziksel olarak yetişkin olsa bile zihinsel anlamda çocuğun zihinsel gelişimin döneminde olabilir.

c)Fiziksel Nedenler

Beynin fizyolojik gelişimi veya beyne dışarıdan yapılan müdahaleler bireyleri mistik düşünceye eğilimli hale getirebilir.

1)Beynin Gelişimi ve buna bağlı Zihinsel Gelişim: Beynin fizyolojik gelişimine paralel olarak bireylerin iyi bir eğitim almasıyla zihin de gelişir. Beyinde ön frontal lob, yani insanı insan yapan, akıl ve mantığın kullanıldığı bölge insanlarda 11 yaşından sonra gelişmeye başlar. Böylece bireyler soyut düşünebilir. Eğitim yetersizliği, beyinde meydana gelen herhangi bir hastalık gelişimin durmasına ve insanın mistik düşüncede kalmasına neden olur.

2)Beynin gelişiminde sağ-sol beyin yarım kürelerinin fonksiyonları ve mistik düşünceyle ilişkisi vardır.

³⁹ Antonio R. Damasio, *Descartes'in Yanılgısı (Duygu, Akıl ve İnsan Beyni)*, (Çev. Bahar Atlamaz), Varlık Yay., 3. Baskı, İstanbul, 2006, s. 65-70.

⁴⁰ Goleman, *age*, s. 44-46.

Mistik tecrübelerin anlaşılması için insanın biyolojik gelişimine ve buna bağlı olarak gelişen zihinsel yapısına bakmak gerekmektedir.⁴¹ İnsanın iki beyin yarı küresi vardır. Biri sağ yarımküre, diğeri sol yarımküredir. Ve bu ikisini eşit derecede etkileyen Limbik Sistem (alt beyin, ilkel beyin veya hayvani beyin olarak da adlandırılmaktadır) vardır. Limbik sistem, insanın duygusal yapısını yöneten ve en temel ihtiyaçlarını (yeme içme, cinsel davranışlar, öfke, sevinç...vs. gibi hayati ihtiyaçlar) karşılayan merkez durumundadır.⁴² Limbik sistemin uzantısı olarak ilk sağ beyin gelişmeye başlar. Beynin sağ yarımküresi 'duygusal beyin' olarak da kabul edilmektedir. Bu bölge bedene ve otonom sinir sistemine derinden bağlıdır. Sol yarımküreyle anatomisi, fizyolojisi ve biyokimyası tamamen farklıdır.⁴³

Sağ beyin (bilinçsiz/Bilinçaltı/id/işleyiş sürecinin farkına varamayan bölge) yarımküresinin özellikleri;

- a) Sezgisel ve duygusaldır.
- b) Çok basit düzeyde dili kavrayabilir.
- c) Soyut dilsel kalıpları kavrayamaz ama mecazı anlar.
- d) Gelişmiş bir uzamsal ve örüntüsel duyuya sahiptir.
- e) Sözel değil, görsel ve mekânsaldır.
- f) Parçaları birleştirir, bütüncüdür.
- g) Güçlü ve gelişmiş duygusal ve estetik duyarlılığı vardır.
- h) Yaratıcı düşünce gerektiren işler ve çoğunlukla sanatsal meslekler icra eder.⁴⁴

Sağ beyin kuralsızdır ve duygular daha baskındır. Sağ beyni gelişmeyen bebeklerin öldüğü tespit edilmiştir.⁴⁵ Sağ beynin gelişimiyle birlikte sol beyin de gelişir fakat üst düzey zihinsel işlemleri yapabilmesi için belli yaşa ulaşması gerekir. Çünkü her iki beynin de ön frontal lob (yani insanı insan yapan bölüm) ergenlikten itibaren gelişmeye başlar.⁴⁶

Sol Beyin (bilinçli işleyiş/sürecin farkına varılır) Özellikleri:

⁴¹ İnsanın biyolojik gelişimine paralel olarak duygunun nasıl oluştuğunu ve geliştiğini ayrıntılı olarak ele aldığımız yayınlanmamış bir bildiri sunduk: Aysel Tan, "Bir Bilgi Kaynağı Olarak Duygu-Akıl İlişkisi", *19.Lisans ve 6.Lisansüstü Türkiye Felsefe Öğrencileri Birliği Kongresi*, 25-27 Nisan 2019, Kastamonu.

⁴² Hypothalamus and Limbic System - UBC Neuroanatomy - Season 1 - Ep 4
<https://www.youtube.com/watch?v=ErpxEwWww4&list=LLavF60WH35683yCasjOVgfQ&index=94&t=0s>
(Erişim: 06.06.2019).

⁴³ Dr. Haluk Alan-"Bilinçle Bilinçaltının Muhteşem Uyumu: BDH"
<https://www.youtube.com/watch?v=3WhZUBLt9BM&list=LLavF60WH35683yCasjOVgfQ&index=119&t=6090s>
(Erişim: 14.06.2019), 50.46.dk.

⁴⁴ Edward S.Smith vd., Psikolojiye Giriş, (Çev. Öznur Öncül-Deniz Ferhatoğlu), Arkadaş Yay., 5.Baskı, Ankara, 2017, s. 53.

⁴⁵ Tahir Özakkaş 23.11.2016 NPİstanbul Hastanesi "Kendilik bozuklukları ve nörobiyoloji" IMG 6192
<https://www.youtube.com/watch?v=MyZNLt7mNO8&list=LLavF60WH35683yCasjOVgfQ&index=208&t=3966s>
(Erişim: 18.06.2019), 13.51 dk.

⁴⁶ Dr. Sinan Canan - "Sağ ve Sol Beyin"
<https://www.youtube.com/watch?v=6cBNdCYtMF0&list=LLavF60WH35683yCasjOVgfQ&index=136&t=1436s>
(Erişim: 08.06.2019).

- a) Sözelci ve sayısalıdır. Sözel dili kullanır.
- b) Karmaşık mantıksal faaliyetleri gerçekleştirebilir.
- c) Matematiksel hesaplamalar yapabilir.
- d) Okuma-anlama-yazma bu beyin bölgesiyle yapılır.
- e) Mantıksal ve tümevarımsaldır (yani deneye dayalı bilgiyi işler) bilgi işleme süreciyle özelleşmiştir.
- f) Sol yarıküre bilgiyi analiz eder, ayrıştırır, parçalarına bölerek inceler. Bilgiyi doğrusal ve düzenli bir şekilde sırayla işlemektedir. Rasyonel ve düşünseldir.
- g) Farklılık odaklı problem çözer.⁴⁷

Beyin gelişiminde alttan üste doğru ve üstten alta doğru hiyerarşik bir yapı söz konusudur. Marcel Masulam bu sıralamayı şöyle yapar: “En basit davranıştan yeteneğe, yetenekten uzmanlaşmış davranışa, davranıştan duyguya doğru bir yapılanma tespit etmiştir. (Bilinçsiz ve biyolojik gelişimle alakalıdır.) (Beyin sapı, beyincik, orta beyin, limbik sistem ve ön beyin sıralaması) Bunun tersi bir yol (bilinçli olan, vücuttan gelen bilgilerin zamanla işlenmesi ve şemaların/haritaların beyin korteksinde muhafaza edilmesiyle artık bedensel kontroller zihinsel işlemlerden sonra karar verilen süreçlere dönüşür, sadece dışarıdan gelen uyarılara tepki vermez). Planlı davranıştan bilinçsiz otomatik davranışa doğru bir hiyerarşik yapı söz konusudur.⁴⁸ Yeme, içme, hayatta kalma davranışları genelde içgüdüselidir ve alttan üste doğru bir mekanizmayla işler. Beden, beyni uyarır ve insan yemek yer. Bir de araba kullanma davranışı vardır. Bu üstten alta doğru bir mekanizmayla öğrenilir. Önce araba kullanmayı üst beyin fonksiyonlarıyla öğrenir, sonra bu bilgiyi bedenin hareketlerine yönlendiririz. Böylece araba kullanmak otomatik hale gelir.⁴⁹

Sol beyin dinin verilerini analiz eder, inceler, araştırır ve sonra sağ beyinin karar merkezine⁵⁰ elde ettiği sonuçları iletir. Bu bilgileri ‘hayati öneme’ sahip olup olmadığına göre değerlendiren sağ beyin bir karara varır. Sağ beyin de her ne kadar duygusal yön ağırlıklı olsa ve konuşmasa bile bu beyin bölgesinde ön frontal lob vardır o nedenle sağ beyin de tıpkı sol beyin gibi düşünür, fikir beyan eder, bizi anlar, bizimle sohbet eder, hatta politik görüşlere sahiptir.⁵¹ Fakat biz bu süreçleri fark edemeyiz, sağ beyin bazı yollarla sol beyinle iletişime geçer ve onu yönlendirir.⁵²

⁴⁷ H.Ali Boydak, *Beyin Yarım Kürelerinin Gizemi*, Beyaz Y., 3.Basım, İstanbul, 2017, s. 3, 22; Yazar yok, “The left brain/ right brain myth”, <http://www.oecd.org/education/ceri/neuromyth6.htm> (Erişim: 05.05.2019).

⁴⁸ Prof.Dr. Oğuz Tanrıdağ, “İnsan Beyninin Temel Bilgileri” https://www.youtube.com/watch?v=IJB1w3L_hg&list=LLavF60WH35683yCasjOVgfQ&index=18&t=55s (Erişim: 06.06.2019), 02.32 dak.

⁴⁹ Harun Alan, *age*, 39.37 dak.

⁵⁰ Karar verme mekanizmasında da sağ beynimiz, sola baskındır. Çünkü hayatta kalmaya programlanmış olan yer orasıdır. Beynin sağ yarıküresindeki yapıların, temel duygu süreçlerinde öncelikli bir katkısı vardır. Fakat bu her duygu için geçerli değildir. Damasio, *age*, s. 152.

⁵¹ Boydak, *age*, s. 12; Ayrık beyin çalışmalarıyla ilgili çizgi film/animasyon için bakınız:

<https://educationalgames.nobelprize.org/educational/medicine/split-brain/splitbrainexp.html>

⁵² Boydak, *age*, s. 10.

Sonuç

Dini öğrenme, yaşama ve hayata uygulamada beynin hiyerarşik yapısına uygun olarak gelişen bir hiyerarşik yapıdan söz edilebilir. İnsanlar önce dine duygusal bir şekilde yaklaşır (sezgisel/duygusal dönem). Anne-babalar ve çevre dinî gelişimde belirleyici rol oynar. Daha sonra dinin pratik ve ritüellerini (somut dönem) öğrenir ve en son soyut fikirleri öğrenir (soyut dönem/ergenlik sonrası). Soyut dönemde insanlar dine sadece duygu veya tecrübe (ibadet) olarak yaklaşmaz aynı zamanda akıl ve mantıkla yaklaşır. Tanrı'nın varlığı, vahiy ve peygamberlik gibi dine ait hususlar araştırılır ve Tanrı'nın varlığına rasyonel deliller aranır. Teistik dinlerde ortaya çıkan bazı bilim dalları özellikle kelam (teoloji) bu ihtiyacı karşılamaya, yani sol beynin fonksiyonlarını/ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir.

Teistik dinlerde sol beyin ve sağ beyin fonksiyonları eşit derecede önemsenmiş ve din ele alınırken akla, mantığa, bilime, Tanrı'nın varlığının rasyonel kanıtlarına değer verilmiş ve mensuplarına akılcı açıklamalar yapılmıştır. Fakat mistiklerin dini tecrübeleri ve ortaya koydukları din anlatımlarında beynin hiyerarşik yapısı dikkate alınmaz. Mistikler, Tanrı'nın akılla bilinmeyeceğini, Tanrı'ya akılla delil getirilemeyeceğini iddia ederek sol beyin fonksiyonlarını ve ihtiyaçların görmezden gelirler ve Tanrı'nın sadece 'duygu' ve 'tecrübe' ile yani limbik sistem ve onun devamı olan sağ beyinle anlaşılması gerektiğini söylerler. İslam kültüründe mutasavvıfların iddiaları bu bağlamda değerlendirilebilir. Örneğin Mevlana, akla karşıdır ve bir gazelinde şöyle der: "Akıl-fikir mutfağından gelen şu yemeği ne yapacaksın sen? Gece-gündüz o mutfağı görüp gözeten Tanrı'dır."⁵³

Aklın sadece ibadet ve dini ritüelleri yerine getiren bir işlevi olduğunu ileri süren mutasavvıflar (ve dünya genelinde bütün mistikler) için akıl sadece ahlaki açıdan önem arz etmektedir. Neyin faydalı veya zararsız olduğunu bilmesi akıl için yeterlidir. Böylece beynin sadece sağ yarım küresinin faaliyetine önem verilmekte, sol yarımküre devre dışı bırakılmaktadır. Böylece beyin, duyguların hâkimiyetine girecektir. Duyguların hâkimiyetinde olan beyin ise doğruyu yanlıştan ayıracak bir ölçüyü bulamayacaktır. Çünkü bilinçaltı (sağ beyin) kuralsız, sınır tanımayan, bir yönüyle ahlaksız ve çocuksu yapıdadır. Zaman, mekân, din, iman, muhakeme yoktur. Verilen emri anında uygular, sorgulamaz. Onun zıttı olan alan bilinçli alandır. (sol beyin)⁵⁴ Mistiklerin anlatımlarına bakılacak olursa onlar tecrübelerini 'anlatılamaz', hissedilebilir olan, sınır tanımayan, duyguların hâkimiyetinde olduğu bir dil ile anlatmayı tercih ederler. Aslında 'anlatılamaz' dedikleri tecrübelerini yazdıkları kitaplarda uzun uzun anlatarak kendileriyle çelişkiye düşmüşlerdir. Onlar sağ beynin etkisiyle dinin tevhid düşüncesine zıt olan ve kurallarını önemsemeyen ifadelerle kendilerini 'Ene'l Hak' (Ben Allah'ım) olarak nitelendirebilirler. Çünkü sağ beyin olayların mantıksal analizini yapamaz. Bu iddiaları doğru veya yanlış olarak ayıracak beyin fonksiyonları (yani sol beyin) devre dışı kalmıştır.

Sonuç olarak, dini tecrübelerle mistik tecrübeler arasında bir fark vardır. Onları birbirinden ayrı değerlendirmek mecburidir. Bu iki tecrübe türünü birbirinden ayıran en önemli ölçü rasyonelliktir (sol beyin). Teistik dinlere ait olan vahiy türü dini tecrübelerde peygamberler kendilerini Tanrı ilan etmemişler, doğa-tabiatla Tanrı'yı bir görmemişler ve ahlaki ilkelere uyan

⁵³ *Divan*, 3410.gazel, s. 267.

⁵⁴ Harun Alan, *agv*, 54.00 dak.

bir din anlayışı vaaz etmişlerdir. Dinî gelenek ise Tanrı'nın varlığına rasyonel kanıtlar aramış, mantiki açıklamalar yaparak inancı rasyonel zemine taşımanın yollarını araştırmıştır. Fakat mistik tecrübe sahipleri akli kötuleyip, sol beynin faaliyetlerini devre dışı bırakarak sadece sağ beyinle dine yöneldiği için teistik dinlere aykırı, akıl-mantık dışı inanışlara yönelmişlerdir. Yahudilikte Spinoza ve Sabetay Sevi bu gerekçelerle aforoz edilmiştir. Hıristiyanlıkta Master Eckhart, İslam'da Hallac-ı Mansur, Mevlana, İbn Arabi gibi mistik düşünürler teistik dinlerin kavramlarını kendi mistik tecrübelerine göre yerinden tanımlayıp mistik düşüncelerini 'din öğretisi' gibi insanlara yaymışlardır. Bu tür mistik düşünceler ve tecrübeler teistik dinlerin temel iddialarına aykırıdır. Bu nedenle mistik düşünceler 'dini tecrübe' olarak kabul edilmesi mümkün değildir.

KAYNAKÇA

- Açıkgenç Alparslan, *Bilgi Felsefesi*, İnsan Yay., İstanbul, 1992.
- Albayrak Ahmet, "Dinî Tecrübenin Dışa Vurum Problemi", *Milel ve Nihal*, 2 (2), 2005.
- Armaner Neda, *Psikopatoloji'de Dinî Belirtiler*, Demirbaş Yay., Ank.,1973.
- Arslan Ahmet, *İlkçağ Felsefesi Tarihi 5*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010.
- Aslantürk Fatma, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'ye Göre Dinî Tecrübe*, Erciyes Ü., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2010.
- Aydın Mehmet S., *Din Felsefesi*, Selçuk Yay., 3. Bas., Ankara, 1988.
- Ayten Ali, "William James ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt:19, Sayı:3, 2006.
- Bayru Esin Çelebi vd., *Yüzyıllar Boyu Mevlana ve Mevlevilik*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.,1. Baskı, İstanbul, 2008.
- Boydak H.Ali, *Beyin Yarım Kürelerinin Gizemi*, Beyaz Yay., 3.Basım, İstanbul, 2017.
- Cevizci Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Y., İstanbul, 2005.
- Damasio Antonio R., *Descartes'in Yanılgısı*, (Çev. Bahar Atlamaz), Varlık Yay., 3.Baskı, İstanbul, 2006.
- Goleman Daniel, (2004). *Duygusal Zekâ*, (Çev.: Banu Seçkin Yüksel), Varlık Yay., 25. Baskı, İstanbul.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Turan Dursun), 1.cilt, Onur Yay., Tarihsiz.
- James William, *The Varieties of Religious Experience*, The Pennsylvania State University, A Penn State Electronic Classics Series P., 2002, USA.
- Kılıç Recep, "Din Öğretimini Temellendirme Problemi", *A.Ü.İ.F.D.* , Cilt: 40, sayı: 1, 1999.
- Kuşçu Emir, "Dinî Tecrübenin Otonomluğu Sorunu", *İ.Ü.F.D.*, Güz 2010/1, (2)
- Kuvancı Cenân, "Friedrich Schleiermacher'e Göre Din", *Felsefe Dünyası*, sayı: 57, 2013/1.

- Laing B.D., *Ruh Hastalığını Anlamak (Aşkın Yaşantı)*, Kaknüs Yay., 2.Baskı, İstanbul, 2001.
- Mansur Hallac-ı, *Hallac-ı Mansur ve Eseri (Kitâb'üt-Tavâsin)*, (Çev. Yaşar Nuri Öztürk), Tercüman Yay.,1976.
- Mevlana Celaleddin Rumi, *Divan (7972. Gazel)*, (Çev. Abdülbaki Gölpınarlı), İnkılap ve Aka Yay., İstanbul, 1974.
- Öztürk M. Orhan vd., *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları I*, Nobel Yay., 11.Baskı, Ankara, 2011.
- Poloma Margaret M., “Dinî Tecrübenin Sosyolojik Bağlamı”, (Çev. Mehmet Süheyl Ünal), Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, cilt: 9, sayı: 1, Samsun, 2009.
- Smith Edward S. vd., *Psikolojiye Giriş*, (Çev. Öznur Öncül-Deniz Ferhatoglu), Arkadaş Yay., 5.Baskı, Ankara, 2017.
- Stace Walter T., *Mistisizm ve Felsefe*, (Çev. Abdüllatif Tüzer), İnsan Yay., 2004.
- Suckiel Ellen Kappy, *Cennet Savunucusu (W. James'in Din Felsefesi)*, (Çev. Celal Türer), Elis Yay., Ankara, 2005.
- Tan Aysel, *Mevlana'da Dinî Tecrübe*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- , “Bir Bilgi Kaynağı Olarak Duygu-Akıl İlişkisi”, 19.Lisans ve 6.Lisansüstü Türkiye Felsefe Öğrencileri Birliği Kongresi, 25-27 Nisan 2019, Kastamonu.
- Tüzer Abdülatif, *Dinî Tecrübe ve Mistisizm*, Dergâh Yay., I. Baskı, İstanbul, 2006.
- , “Uyuşturucu Tecrübeleri ve Mistisizm” (Psychedelic Experiences and Mysticism), *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 19, Sayı: 19, Sayı: 3, 2006.
- Wach Joachim, *Types of Religious Experience*, Chicago: The University of Chicago P., 1972.
- Yaran Cafer Sadık, *Dinî Tecrübe ve Meûnet*, Rağbet Yay., İstanbul, 2009.

İNTERNET KAYNAKLARI

- “William James maddesi”: https://en.wikipedia.org/wiki/William_James (Erişim: 01.07.2019)
- Friedrich Schleiermacher, ‘Dine Dair’
http://www.dusuncetarihi.com/pdf/batiya_yon_veren_metinler_cilt3.pdf. (Erişim: 05.04.2019)
- “mistik” kelimesi <http://www.tdk.gov.tr> (Erişim: 06.06.2019).
- Beyazıd-ı Bistami, <https://sorularlaislamiyet.com/bayezid-i-bistaminin-kendimi-tenzih-ederim-sozunu-nasil-degerlendirmeliyiz> (Erişim: 15.06.2019).
- Hypothalamus and Limbic System - UBC Neuroanatomy - Season 1 - Ep 4
<https://www.youtube.com/watch?v=ErpxEwIWww4&list=LLavF60WH35683yCasjOVgfQ&index=94&t=0s> (Erişim: 06.06.2019).
- Dr. Haluk Alan-“Bilinçle Bilinçaltının Muhteşem Uyumu: BDH”
<https://www.youtube.com/watch?v=3WhZUBLt9BM&list=LLavF60WH35683yCasjOVgfQ&index=119&t=6090s> (Erişim: 14.06.2019).

Tahir Özakkaş 23.11.2016 NPİstanbul Hastanesi "*Kendilik bozuklukları ve nörobiyoloji*" IMG 6192

<https://www.youtube.com/watch?v=MyZNLt7mNO8&list=LLavF60WH35683yCasjOVgfQ&index=208&t=3966s> (Erişim: 18.06.2019).

Dr. Sinan Canan - "*Sağ ve Sol Beyin*"

<https://www.youtube.com/watch?v=6cBNdCYtMF0&list=LLavF60WH35683yCasjOVgfQ&index=136&t=1436s> (Erişim: 08.06.2019).

Yazar yok, "*The left brain/ right brain myth*“,

<http://www.oecd.org/education/ceri/neuromyth6.htm> (Erişim: 05.05.2019).

Prof.Dr. Oğuz Tanrıdağ, "*İnsan Beyninin Temel Bilgileri*"

https://www.youtube.com/watch?v=IJJB1w3L_hg&list=LLavF60WH35683yCasjOVgfQ&index=18&t=55s (Erişim: 06.06.2019).

Ayrık beyinle ilgili çizgi film/animasyon:

<https://educationalgames.nobelprize.org/educational/medicine/split-brain/splitbrainexp.html>

(Erişim: 12.06.2019).

Oytun Erbaş, Aşkın Nörobiyolojisi Konferansı:

<https://www.youtube.com/watch?v=P-ZVbuFX2Bk>. (Erişim tarihi: 13.06.2019).